

SYSTEMATYCZNY PRZEGLĄD LITERATURY: NA CZYM POLEGA I CZYM RÓŻNI SIĘ OD INNYCH PRZEGLĄDÓW

Agnieszka Orłowska
Zofia Mazur
Mariola Łaguna

Instytut Psychologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Al. Raławickie 14 20-950 Lublin
E-mail: a_orłowska@onet.pl

ABSTRAKT

Teza: Pomimo szybkiego postępu w dziedzinie systematycznych metod zarządzania dowodami naukowymi, wiedza o tym, czym jest systematyczny przegląd literatury i do czego służy, nie jest jeszcze rozpowszechniona w Polsce.

Omówione koncepcje: W artykule omawiamy czym jest systematyczny przegląd literatury i jakie cele realizuje. Wskazujemy na różnice między systematycznym przeglądem a innymi metodami przeglądowymi. Przedstawiamy także typologię przeglądów literatury oraz umiejscowienie w tej typologii systematycznego przeglądu literatury. Prezentujemy także zalety i ograniczenia tej metody.

Wyniki i wnioski: Systematyczny przegląd literatury to metoda integrowania dowodów naukowych, w której stosuje się jawne sposoby identyfikacji, selekcji, krytycznej oceny i analizy danych z istotnych badań zakwalifikowanych do przeglądu. Metoda ta uzupełnia ograniczenia tradycyjnych przeglądów opartych na niesystematycznych i niejawnym technikach zbierania i opracowywania danych z badań, umożliwiając prezentację rzetelnych i wiarygodnych dowodów naukowych w sposób obiektywny.

Oryginalność: Artykuł integruje współczesną wiedzę o przeglądach systematycznych, pozwala rozpoznać ich walory i zastosowania. Może być użytecznym narzędziem dla naukowców oraz dla decydentów poszukujących odpowiedzi na pytania na etapie upowszechniania wyników badań naukowych.

Słowa kluczowe: przegląd literatury, systematyczny przegląd literatury, tradycyjny przegląd literatury, metaanaliza.

Systematic literature review: What is and how differs from other reviews

ABSTRACT

Thesis: Despite rapid progress in the field of systematic methods of scientific evidence management, knowledge of what is the systematic review of the literature and what we can use it for is not yet widespread in Poland.

Discussed concepts: In this article we discuss what is a systematic review and what goals it realizes. We point out to the differences between systematic review and other methods. We also describe a typology of literature reviews discussing the location of systematic review in this typology. We also describe the advantages and limitations of the method of systematic review.

Results and conclusions: A systematic review of the literature is a method of integrating the scientific evidence, which uses explicit methods for the identification, selection, critical evaluation and analysis of data from relevant studies qualified for the review. This method complements the limitations of traditional reviews based on unsystematic and implicit techniques of collection and compilation of studies, allowing demonstrations of reliable and credible scientific evidence in an objective manner.

Originality: Article integrates actual knowledge about systematic reviews, allowing for recognition of their qualities and application. It can be a useful tool for scientists and for stake holders seeking answers to specific questions when disseminating results of scientific research.

Key words: literature review, systematic review, narrative review, metaanalysis.

WPROWADZENIE

Nowe możliwości, jakie dają technologie informacyjno-komunikacyjne, w tym zwłaszcza łatwy dostęp do informacji naukowej, doprowadziły do szybkiego rozwoju systematycznych metod zarządzania zasobami wiedzy (Matera i Czapska, 2014). W ostatnich latach szczególnie rozwinęła się metodologia systematycznego przeglądu literatury, która poprzez użycie powtarzalnej i dokładnie opisanej procedury badawczej pozwala na odszukanie, selekcję i ocenę wszystkich dostępnych dowodów naukowych w danym obszarze poszukiwań (Booth, Sutton i Papaioannou, 2012). Metoda umożliwia syntezę tych dowodów, przez co w efekcie otrzymuje się w przystępny sposób podaną, wiarygodną informację na temat aktualnej bazy dowodowej (Matera i Czapska, 2014). Z systematycznych przeglądów literatury korzystają naukowcy przygotowujący nowe projekty badawcze. Przegląd literatury pozwala zrozumieć dane zagadnienie oraz zidentyfikować luki w wiedzy, które wymagają uzupełnienia w kolejnych badaniach. Ponieważ warunkiem zwiększania efektywności podejmowania decyzji publicznych jest oparcie ich na rzetelnych i wiarygodnych dowodach naukowych, warto, aby z przeglądów systematycznych korzystali także politycy. Biorąc pod uwagę użyteczność metody systematycznych przeglądów literatury, potrzebne jest rozpowszechnianie wiedzy na temat tego, czym są te przeglądy i w jaki sposób można z nich korzystać.

W literaturze anglojęzycznej przeglądy systematyczne stały się standardem badawczym – są one tam szeroko stosowane nie tylko w dziedzinie medycyny i ochrony zdrowia, lecz także w naukach społecznych i humanistycznych. Pomimo tego, że aktualnie dostępnych jest wiele publikacji na temat systematycznego przeglądu literatury w języku angielskim, jak dotąd nieliczni polskojęzyczni autorzy podejmowali tę tematykę (Bukowska i Kołasiński, 2010). W konsekwencji w Polsce niewiele osób ma świadomość, czym jest metoda systematycznego przeglądu literatury oraz jakie są zalety korzystania z niej. W odpowiedzi na potrzebę rozpowszechniania wiedzy o nowoczesnych metodach opracowywania wiedzy przedstawiamy w tym artykule

bardziej uszczegółowioną charakterystykę metody systematycznego przeglądu literatury, odróżniając tę metodę od tradycyjnych przeglądów literatury i wskazując na jej praktyczne zastosowania.

W tym celu dokonaliśmy przeglądu literatury polsko- i anglojęzycznej na temat przeglądów systematycznych. Przeszukane zostały elektroniczne bazy danych, PsychInfo i Medline, przy użyciu słów kluczowych „*systematic review*”, „przeгляд systematyczny”. Korzystaliśmy także z tradycyjnej przeglądarki google.scholar.com. W pierwszej kolejności prezentujemy charakterystykę podejścia tradycyjnego i systematycznego do badań literatury, biorąc pod uwagę różnice pomiędzy tymi podejściami. W kolejnej części artykułu prezentujemy typologię przeglądów literatury oraz umiejscowienie w tej typologii przeglądu systematycznego. Opisujemy także praktyczne zastosowania przeglądu systematycznego i sposób jego opracowywania, wskazując zalety i ograniczenia tej metody.

PODEJŚCIE TRADYCYJNE I SYSTEMATYCZNE DO BADANIA LITERATURY

Zakres znaczeniowy pojęcia przeglądu literatury jest dość szeroki i obejmuje zarówno analizę dostępnej literatury przy zastosowaniu podejścia tradycyjnego (zwykle o charakterze przeglądu narracyjnego), jak i badania prowadzone w sposób „systematyczny” (w tym m.in. systematyczne przeglądy literatury). Najogólniej nazwa „przeгляд literatury” określa wytwór (zwykle publikację) stanowiący podsumowanie aktualnego stanu wiedzy, który powstał dzięki zastosowaniu jakiejś procedury identyfikacji, oceny i syntezy dotychczasowego dorobku badaczy i praktyków (Fink, 2013). Pomimo że współcześnie podkreśla się, że sposób wyszukiwania, analizy i integrowania literatury w przeglądach zawsze powinien być „systematyczny, jawny i powtarzalny” (Fink, 2013, s. 3-5), to jednak w praktyce nie każdy autor przeglądu stosuje się do tego wymogu (Hammersley, 2002). To, w jaki sposób procedura tworzenia przeglądu została zastosowana i opisana, determinuje, czy można mówić o przeglądzie, że jest „systematyczny” czy raczej należy go zaklasyfikować jako przegląd „niesystematyczny” lub tradycyjny.

Wśród wielu typów przeglądów literatury, które mogą być w większym lub mniejszym stopniu systematyczne (typologia tych przeglądów zostanie przedstawiona dalej), tzw. systematyczny przegląd literatury opiera się na klarownej metodologii, która dotyczy każdego etapu przeprowadzania badania (Booth i in, 2012). Taki przegląd musi więc uwzględniać jawne kryteria włączenia i wyłączenia badań, jawne strategie wyszukiwania doniesień badawczych, systematyczne kodowanie i analizę jakości włączonych badań oraz powinien dostarczyć syntezy wyników badań ilościowych i/lub syntezy badań jakościowych. Słowo „systematyczny” nawiązuje więc do specjalnego charakteru przeglądów, przeprowadzonych na zasadzie pewnej stałej i powtarzalnej struktury („systemu”) postępowania. Podejście systematyczne może być zastosowane na wszystkich etapach przeprowadzania przeglądu, czyli na etapie wyszukiwania, selekcji, syntezy i analizy (to, na jakich etapach przeprowadzania przeglądu zastosowano systematyczną metodologię, determinuje typ przeglądu, o czym będzie mowa dalej). Przeglądy prowadzone „systematycznie” to inaczej przeglądy, w których wzięto pod uwagę wszystkie adekwatne dowody naukowe i sporządzono rzetelne oceny co do trafności i implikacji dla tych dowodów (Hammersley, 2002).

Tabela 1.

Różnice pomiędzy przeglądami tradycyjnymi a przeglądami systematycznymi

	Tradycyjne przeglądy literatury	Systematyczne przeglądy literatury
Pytanie badawcze	Może się pojawić, ale nie musi być szczegółowe i konkretne. Skoncentrowanie na ogólnym, szeroko zakreślonym temacie.	Zawsze wymagane. Jasno sformułowane i konkretne (aspektowe), złożone z kilku konkretnych elementów (kryteriów).
Protokół Raportowanie	Niewymagany (zazwyczaj). Niewymagane.	Rekomendowany lub niezbędny. Każdy etap prac powinien być szczegółowo raportowany – element konieczny weryfikowalności i replikowalności wyników przeglądu
Metodologia	Brak jawnej i rygorystycznej metodologii. Metody niejawne i nieudokumentowane	Postępowanie według jawnej i rygorystycznej metodyki badań – jawne i udokumentowane metody: <ul style="list-style-type: none"> • wyszukiwania literatury; • kryteriów włączenia i wyłączenia badań; • oceny jakości (rzetelności); • syntezy wyników badań.
Sposoby wyszukiwania materiałów	Brak ustalonych kryteriów wyszukiwania; niekonieczne wyczerpujące i rozległe; zasadniczo polega tylko na danych z publikacji; strategie wyszukiwania mogą bazować na doświadczeniu eksperta.	Wyczerpujące i z zastosowaniem odpowiedniego bilansu tzw. czułości i precyzji; prowadzone w elektronicznych bazach danych, poprzez wyszukiwanie ręczne z bibliografii istotnych prac naukowych i czasopism oraz z doniesień naukowych i dokumentów; niekiedy wyszukiwana jest tzw. szara literatura/prace naukowe; wszechstronne, jawne i udokumentowane metody wyszukiwania.
Kryteria włączania i wyłączenia	Niekonieczne; brak selekcji badań pod względem typu badania.	Wymagane; można ograniczyć wybór do określonego typu badań (np. włączyć tylko dane jakościowe i/lub dane z badań o wyższej jakości metodologicznej).
Selekcja tekstów	Na ogół wykonana przez jednego badacza, oparta na istotnych pracach naukowych i własnym doświadczeniu.	Systematyczne sprawdzanie i selekcja tytułów, abstraktów i tekstów, zazwyczaj sprawdzone przez innego badacza (lub kilku badaczy, tzw. sędziów kompetentnych).
Ocena jakości badań	Niewymagana.	Wymagana.
Ekstrakcja danych	Wymagana.	Wymagana.
Metoda syntezy	Brak jasno określonej metody syntezy	Jasno określona metoda analizy i syntezy, np. metaanaliza, metaetnografia, synteza narracyjna lub jakościowa.
Termin realizacji	Przeprowadzone relatywnie szybko.	Czasochłonne ze względu na wymagany rygor.

	Tradycyjne przeglądy literatury	Systematyczne przeglądy literatury
Powtarzalność	Niełatwo powtarzalne.	Powtarzalne wskutek jawnych metod.
Wyniki i wnioski	Wyniki i wnioski mogą wydawać się niejasne i podane w nieprzystępny sposób dla decydentów i innych odbiorców spoza środowiska badaczy.	Wyniki i wnioski są jasne i istotne dla odbiorców (odpowiedź na pytanie badawcze), podane w przystępnej formie dla użytkowników spoza środowiska naukowego (decydenci i in.).

Oprac. własne na podstawie Matera i Czapska, 2014, s. 17-19

W przeciwieństwie do przeglądów o charakterze systematycznym przeglądy tradycyjne (narracyjne) są przygotowywane z użyciem niejawnych, indywidualnie ustalanych przez badacza technik zbierania i interpretowania danych (Booth i in., 2012). Sposób wyszukiwania, selekcji i analizy danych w tradycyjnych artykułach przeglądowych, jako że nie jest oparty na stałej strukturze postępowania ani nie jest też wyczerpujący, może obciążać błędem tendencyjności lub stronniczości wyniki oraz wnioski końcowe (Booth i in., 2012; Matera i Czapska, 2014).

Wojciech Czakon (2011) wskazuje na cztery specyficzne rodzaje błędów, do których może prowadzić tradycyjna procedura przeglądu literatury. Po pierwsze, w takiej procedurze postawienie pytania badawczego jest często poprzedzone dyskusją ustaleń innych badaczy, co powoduje ryzyko utraty waloru rygoru metodycznego i nadanie badaniom literatury charakteru eseju. Po drugie, zwykle etap wyszukiwania literatury nie obejmuje swoim zasięgiem wszystkich dostępnych pozycji naukowych istotnych dla badanego przedmiotu, przez co przegląd może nie pokazywać całości prawdy o aktualnym stanie wiedzy, a jedynie jej fragment. Po trzecie, w opisie procedury przeprowadzania przeglądu tradycyjnego nie uwzględnia się kryteriów włączenia czy wyłączenia poszczególnych pozycji literatury, w związku z tym nie wiadomo, na jakiej podstawie autor zdecydował się uwzględnić w przeglądzie niektóre dowody, a odrzucić inne. Po czwarte, „tradycyjny przegląd literatury przywołuje rezultaty innych badań, nie oceniając ich jakości metodologicznej, co prowadzi do zarzutu woluntaryzmu, a także tworzyć ryzyko nieskrepowanego doboru przykładów właściwego raczej popisom retorycznym niż rygorystycznej metodyce postępowania badawczego” (Czakon, 2011, s. 2).

Naprzeciw ograniczeniom tradycyjnych przeglądów wychodzą autorzy systematycznych przeglądów literatury. Tabela 1 przedstawia porównanie tych dwóch sposobów podejścia do analizy literatury (Dickson, Cherry i Boland, 2014; Matera i Czapska, 2014). Konsekwencją rygoru metodologicznego w systematycznym typie przeglądów jest to, że ich przeprowadzanie wymaga większego nakładu czasu i środków niż ma to miejsce w przypadku przeglądu tradycyjnego, zwykle narracyjnego. Rozważając przeprowadzenie przeglądu i decydując o jego typie, oprócz różnic w kosztach przeprowadzenia, warto jednak wziąć pod uwagę różnice w praktycznym zastosowaniu pracy badawczej. W przypadku systematycznego przeglądu literatury wysoka jakość zebranych dowodów empirycznych oraz przystępność formy ich podania decyduje o tym, że mają one dużą wartość zarówno dla naukowców, jak i dla różnych decydentów, polityków, lekarzy czy terapeutów.

TYPOLOGIA PRZEGLĄDÓW LITERATURY

Stworzenie typologii przeglądów literatury jest dużym wyzwaniem, ponieważ badania literatury są zróżnicowane pod względem wielu aspektów (Booth i in., 2012) i konieczna jest selekcja odpowiednich kryteriów klasyfikacji przeglądów. Typologia może być wyznaczana na przykład przez pytania badawcze, założenia teoretyczne, głębię i zakres dociekań, schematy przeglądu oraz zastosowane w nim metody. Dotychczas powstało wiele różnych typologii przyjmujących różnorodne kryteria klasyfikacji i nazewnictwo (Booth i in., 2012; Cooper, 1988). Niektóre z tych typologii przedstawiamy w tym artykule. Generalnie w literaturze przedmiotu pojawiają się takie typy przeglądów jak: (pełny) przegląd systematyczny (*full systematic review*), metaanaliza (*metaanalysis*), szybki przegląd (*rapid review*), tradycyjny przegląd literatury (*traditional literature review*), przegląd narracyjny (*narrative review*), synteza naukowa (*research synthesis*) i przegląd ustrukturalizowany (*structured review*) (Arksey i O'Malley, 2005).

Typologia Andrew Booth'a i współpracowników (2012) została opracowana na podstawie tzw. kryteriów SALSA (*Search, Appraisal, Synthesis and Analysis*) (Tabela 2). Typy przeglądów są w niej uporządkowane na podstawie refleksji o wadze i jakości każdego pojedynczego etapu przeprowadzania przeglądu, tj. wyszukiwania, krytycznej oceny, syntezy i analizy. Wyróżniają oni wiele różnych przeglądów, a wśród nich m.in. przegląd krytyczny (*critical review*), przegląd integracyjny (*integrative review*), przegląd literatury (*literature review*), mapowanie (*mapping review/systematic map*), metaanalizę (*meta-analysis*), badanie zakresu literatury (*scoping review*) i systematyczny przegląd literatury (*systematic search and review*).

Przegląd krytyczny odznacza się charakterystycznym podejściem do syntezy badań multidyscyplinarnych, prowadzonych różnymi metodami w sytuacji, gdy wymagane są krytyka dostępnej literatury oraz kwestionowanie dotychczasowych ustaleń badaczy (Barnett-Page i Thomas, 2009). Cechą charakterystyczną przeglądów krytycznych jest to, że są one zorientowane na tworzenie nowych teorii (Dixon-Woods i in., 2006). Poszczególne etapy przeprowadzania przeglądu są podporządkowane temu celowi. Z tego względu mniejszy nacisk kładzie się tu na systematyczność i powtarzalność metod wyszukiwania, selekcji, oceny krytycznej i syntezy. Zamiast standardowej oceny krytycznej jakości metodologicznej wyszukanych badań dokonuje się tu bardziej specyficznej oceny zasobów pod względem ich użyteczności teoretycznej.

Innym rodzajem przeglądu może być przegląd integracyjny (Whittemore i Knafl, 2005). Badacz przeprowadzający taki przegląd stara się integrować wnioski z wielu prac badawczych, niezależnie od użytej w nich metodologii. Uwzględnia się tu zarówno badania eksperymentalne, jak i nieeksperymentalne, zawierające dane ilościowe i jakościowe. Ze względu na duże zróżnicowanie rodzaju metodologii oraz danych, szczególnie dużo uwagi i wysiłku badacza wymaga faza analizy danych. Jedno z podejść do tej analizy zakłada czasochłonne poszukiwanie podobieństw w zebranych danych po to, aby następnie uporządkować je w systematyczne kategorie. Robin Whittemore i Kathleen Knafl (2005) dostarczyli uszczegółowiony opis metody analizy w przeglądzie integracyjnym. Przedstawione przez nich podejście składa się z faz redukcji danych, przedstawiania danych, analizy porównawczej, formułowania wniosków i weryfikacji.

Tabela 2.
Typologia przeglądów według kryteriów SALSA.

Typ przeglądu	Opis	Metoda wyszukiwania (<i>Search</i>)	Metoda oceny (<i>Appraisal</i>)	Metoda podsumowania (<i>Synthesis</i>)	Metoda analizy danych (<i>Analysis</i>)
Przegląd krytyczny (<i>critical review</i>)	Ma na celu pokazanie wielu badań i krytyczną ocenę ich jakości.	Identyfikacja istotnych pozycji.	Brak (ocena indywidualnego wkładu).	Narracyjna, koncepcyjna, chronologiczna.	Poszukiwanie, identyfikacja pozycji będących podstawą zastosowania teorii lub tworzenia nowych teorii.
Przegląd integracyjny (<i>integrative review</i>)	Najszerzy rodzaj przeglądu; pozwala na włączanie metod eksperymentalnych i nieeksperymentalnych, aby zrozumieć w pełni daną koncepcję; jest podstawą łączenia teorii z danymi empirycznymi.	Poszukiwanie maksymalnej liczby pozycji, klasyfikacja źródeł pierwotnych przy użyciu dwóch lub więcej strategii.	Raport kodowany (niekoniecznie wymagany).	Tabele, wykresy, macierze, mapy itp.	Kreatywna, krytyczna analiza, poszukiwanie klucza/schematu umożliwiającego identyfikację ważnych wzorów i motywów.
Przegląd literatury (<i>literature review</i>)	Analiza literatury obejmująca szeroki zakres tematów na różnych poziomach kompleksowości (może obejmować analizę wyników badań).	Możliwie wszechstronna.	Możliwa.	Narracyjna.	Chronologiczna, koncepcyjna, tematyczna itp.

Typ przeglądu	Opis	Metoda wyszukiwania (<i>Search</i>)	Metoda oceny (<i>Appraisal</i>)	Metoda podsumowania (<i>Synthesis</i>)	Metoda analizy danych (<i>Analysis</i>)
Mapowanie (<i>mapping review/systematic map</i>)	Klasyfikowanie istniejącej literatury, będące podstawą kolejnych ocen/badań dzięki identyfikowaniu luk w literaturze naukowej.	„Na ile czas pozwala”.	Brak .	Tabele, grafiki.	Charakteryzuje jakość i ilość literatury; uzależniona od projektu badania; może identyfikować badania pierwotne i wtórne.
Metaanaliza (<i>metaanalysis</i>)	Statystyczna analiza wyników badań ilościowych.	Wyczerpująca i wszechstronna.	Kryteria włączania i wyłączenia; analizy wrażliwości.	Narracyjna, grafiki i tabele.	Analizy statystyczne i numeryczne.
Badanie zakresu literatury (<i>scoping review</i>)	Wstępna ocena rozmiaru i zakresu dostępnej literatury; ma na celu określenie rodzaju i zakresu prowadzonych badań.	„Na ile czas pozwala”, może uwzględniać także niepublikowane jeszcze prace i badania.	Brak.	Narracyjna, tabele.	Ocena ilości i jakości dostępnej literatury.
Systematyczny przegląd literatury (<i>systematic search and review</i>)	Łączy w sobie przegląd krytyczny z kompleksowym procesem wyszukiwania; tzw. najlepsza synteza dowodów naukowych.	Wyczerpująca i wszechstronna.	Możliwa.	Narracyjna, tabele.	Wykorzystuje wszystkie znane metody analizy, zalecana także dla praktyków.

Tłum. własne. Źródło: (Booth, Sutton i Papaioannou, 2012, s. 26–27).

Badanie zakresu literatury to rodzaj przeglądu literatury, który ma za zadanie określić rozmiar i jakość dostępnych danych. Jest to swego rodzaju tworzenie „mapy” literatury będącej przedmiotem zainteresowania, „mapy” kluczowych koncepcji i głównych źródeł dowodów (Arksey i O'Malley, 2005). Może mieć zastosowanie zwłaszcza w sytuacjach, gdy badany obszar jest bardzo skomplikowany lub nie został jeszcze poddany żadnemu szczegółowemu przeglądowi. Badanie zakresu literatury nie wiąże się z koniecznością formułowania pytania badawczego, wskutek czego może obejmować szeroki zakres tematyczny, uwzględniając różnorodne projekty badawcze. Podczas tego przeglądu nie oceniamy jakości analizowanych badań.

Mapowanie natomiast to także rodzaj szybkiego przeszukiwania literatury z określonego zakresu tematycznego, ale obejmujący również ocenę jakościową analizowanych badań. Jest to przegląd istniejących badań, identyfikacja luk oraz ocena ilości i jakości dostępnej literatury. Zarówno badanie zakresu literatury, jak i mapowanie bywają podstawą dalszych prac badawczych, w szczególności mogą stanowić podstawę systematycznego przeglądu badań. Na ich podstawie możemy wnioskować, czy przeprowadzenie systematycznego przeglądu jest możliwe, czy istnieje wystarczająca ilość literatury do jego przeprowadzenia, czy były już dokonywane systematyczne przeglądy badań w tym zakresie i czy tworzenie ich jest opłacalne (Arksey i O'Malley, 2005).

Z kolei metaanaliza to ilościowa metoda przeglądu literatury. Jest ona alternatywą dla metod narracyjnych i jakościowych. Wykorzystuje zestaw statystycznych procedur stosowanych w celu integracji, pogrupowania i podsumowania istniejących badań (Wojciszke, 2004). Systematyczny przegląd literatury różni się pod wieloma względami od metaanalizy. Opiera się on o jasno sformułowane pytanie badawcze i jednoznaczne metody oraz zmierza do: identyfikacji publikacji, wyboru publikacji pasujących do postawionego pytania, krytycznej oceny wybranych publikacji, analizy danych zawartych w wybranych publikacjach oraz stworzenia protokołu/sprawozdania z dokonanych działań (Zurynski, 2014). Natomiast metaanaliza jest metodą statystyczną, która integruje i podsumowuje wyniki odpowiednich publikacji włączonych do przeglądu systematycznego. Należy pamiętać, że nie we wszystkich systematycznych przeglądach używa się metaanalizy jako metody analizy danych. Wśród innych metod analizy danych uzyskanych podczas tworzenia systematycznego przeglądu literatury wymienić można m.in. metaetnografię, techniki bibliometryczne czy też analizę jakościową/narracyjną. Metaanaliza jest szczególnie przydatna w przypadku, gdy systematyczny przegląd ma na celu określenie wielkości mierzalnych efektów przypisywanych np. lekom lub interwencjom behawioralnym (Zurynski, 2014).

IMPLIKACJE PRAKTYCZNE. PO CO I DLA KOGO PRZYGOTOWYWAĆ SYSTEMATYCZNE PRZEGLĄDY LITERATURY

W tradycji akademickiej przegląd literatury jest zakorzeniony od dawna. Jest zazwyczaj podstawą danej pracy naukowej, pozwala badającemu lepiej zrozumieć przedmiot jego zainteresowań i umieścić go w szerszym kontekście teoretycznym

i/lub badawczym. W szczególności przegląd literatury umożliwia identyfikację nowych sposobów interpretacji podjętego tematu oraz ułatwia wybór odpowiednich metod i narzędzi badawczych. Odwołując się do przeglądu systematycznego, opartego na wszechstronnej analizie dostępnych dowodów empirycznych, można określić braki w dotychczasowych badaniach, co pozwoli uniknąć nieświadomego powielania badań, które już wcześniej zostały wykonane. Wykorzystanie wiedzy z przeprowadzonych przeglądów systematycznych daje więc szansę na zaplanowanie i przeprowadzenie badań, które są rzeczywiście potrzebne. Opierając się na analizie punktów wspólnych i rozbieżności w rezultatach dotychczasowych badań, można postawić właściwe (albo co najmniej dobrze uzasadnione stanem wiedzy) hipotezy badawcze. Systematyczny przegląd literatury tworzy więc solidną podstawę dla rozwoju wiedzy, ułatwia rozwój teorii, domyka obszary, w których istnieje mnóstwo badań i odkrywa obszary, w których nowe badania są niezbędne i pożądane (Booth i in., 2012; Webster i Watson, 2002). Zainteresowani tematyką systematycznych przeglądów literatury mogą być badacze, naukowcy i praktycy wielu różnych profesji, np. medycyny, zdrowia publicznego i promocji zdrowia, pielęgniarstwa, edukacji, psychologii, zarządzania i biznesu, prawa, służb społecznych i wielu innych. Zastosowanie metody przeglądów systematycznych można postrzegać na trzech płaszczyznach użyteczności: 1) w środowisku akademickim; 2) w przygotowywaniu interwencji publicznych; 3) jako ewaluacja oraz metaewaluacja tych interwencji (Olejniczak, 2008). Ewaluacja rozumiana jest tu jako „użycie zróżnicowanych metod badań społeczno-ekonomicznych do systematycznego zbierania danych, analizy, interpretacji, oceny i informowania o jakości i wartości programów publicznych” (Olejniczak, 2008, s. 22). Natomiast przez metaewaluację rozumie się rodzaj badania wtórnego, którego przedmiotem są wcześniejsze ewaluacje, poddane analizie porównawczej, podsumowaniu obserwacji i wniosków (z reguły dotyczących analogicznych programów), zawierającym rekomendacje oraz oceniającemu zastosowane techniki i poprawność metodologii (Matera i Czapska, 2014; Olejniczak, 2008).

Tworzenie systematycznych przeglądów literatury może dostarczać informacji na temat funkcjonowania różnych polityk, programów i technik interwencyjnych oraz ewentualnych szkód, które mogą powodować. Kierowanie się zintegrowaną wiedzą ze wszystkich dostępnych badań o określonym poziomie rzetelności pozwala ekonomicznie gospodarować środkami publicznymi (Matera i Czapska, 2014). Na przykład na podstawie przeglądów literatury dotyczących finansów można podejmować decyzje dotyczące wyboru polityki lub kierunku działania zapewniającego odpowiedni stosunek jakości i ceny, inne przeglądy pozwalają dostrzec plusy i minusy różnych sposobów organizacji usług (Booth i in., 2012), a także to, w jakich okolicznościach może sprawnie funkcjonować dany program edukacyjny lub jaka dawka leku może okazać się najskuteczniejsza. Reasumując, systematyczne przeglądy literatury pozwalają określić, która polityka społeczna lub metoda interwencji może okazać się skuteczna. Należy pamiętać, że przeglądy literatury nie są panaceum na wszelkie problemy, oferują jednak cenną pomoc w podejmowaniu decyzji.

PROCEDURA POWSTAWANIA SYSTEMATYCZNEGO PRZEGLĄDU LITERATURY

Tworzenie przeglądu systematycznego jest procesem długotrwałym. W dobie Internetu, wręcz eksplozji informacji, autorzy przeglądów systematycznych stają przed poważnym wyzwaniem, jakim jest dobór odpowiedniej literatury (Booth i in., 2012). Technologie cały czas się rozwijają, powstają nowe bazy danych, nowe koncepcje i badania. Autorzy mogą oczywiście produkować obszerne listy cytowań i spisów bibliograficznych, porównywanym do wielkich książek telefonicznych ze względu na imponującą obszerność i wielość liczb i danych, choć niekoniecznie posiadających fabułę/wspólny wątek (Booth i in., 2012).

Przedstawimy w skrócie etapy tworzenia takiego przeglądu, odsyłając do ich szerszego omówienia w kolejnym opracowaniu (Mazur i Orłowska, 2017). Procedurę tworzenia systematycznych przeglądów badań można opisać w kilku krokach: 1) sformułowanie pytania badawczego; 2) przygotowanie protokołu/raportu; 3) przeszukiwanie literatury, porządkowanie danych i wybór pozycji; 4) analiza danych; 5) interpretacja wyników i wnioski; 6) publikacja i upowszechnianie (Booth i in., 2012; Bukowska i Kołasiński, 2010; Matera i Czapska, 2014; Mazur i Orłowska, 2017; Wright, Brand, Dunn i Spindler, 2007).

Pierwszym etapem przygotowywania przeglądu systematycznego jest sformułowanie jego celu, czyli konkretnego, szczegółowo sformułowanego pytania badawczego, które składa się z kilku konkretnych elementów – kryteriów precyzujących cel przeglądu (Matera i Czapska, 2014). Dobrze sformułowane pytania powstają w wyniku dyskusji z potencjalnymi odbiorcami przeglądu. Pytania wyznaczają zakres przeglądu, są więc jego kluczowym elementem.

Kolejnym ważnym etapem w przygotowaniu przeglądu jest tworzenie raportu lub protokołu. Protokół, czyli szczegółowy plan przeglądu systematycznego, opracowuje się już na wstępie projektu, a na dalszych etapach ulega on weryfikacji i modyfikacji. Przygotowanie protokołu stanowi niezbędną część pracy nad przeglądem systematycznym. Powinien on określać przede wszystkim: tło teoretyczne, pytanie przeglądowe, strategię wyszukiwania literatury (włącznie z terminami i źródłami), kryteria selekcji badań i procedury, listy kontrolne do oceny jakości badań i metody, strategię wydobycia danych, syntezę wydobytych wyników badań oraz harmonogram projektu (Booth i in., 2012; Matera i Czapska, 2014). Planowanie przeglądu i sporządzanie raportu są elementami wyznaczającymi zakres badania oraz dobór metod analizy i syntezy danych – już na tym etapie należy określić wszystkie kluczowe elementy i etapy tworzenia przeglądu. Czynności te mogą więc zostać poprzedzone mapowaniem lub badaniem zakresu literatury.

Dopiero w dalszej kolejności, podobnie jak w przypadku badań empirycznych, dokonuje się doboru przedmiotu badań, czyli określenia zbioru publikacji, które będą przedmiotem analizy (Czakoń, 2011). Tryb doboru próby odnosi się w istocie do takiego zbioru publikacji, który będzie reprezentatywny. Dobór próby jest procesem wieloetapowym. Kluczowe zadanie na tym etapie to właściwe wyodrębnienie baz danych oraz słów kluczowych. Wyłonienie podstawowej literatury przedmiotu opierać się może na bazach publikacji naukowych (np. SCOPUS, Web of Science, EBSCO, Medline/PubMed, ProQuest). Wielu badaczy korzysta także z dedykowanej zastosowaniom akademickim wyszukiwarki scholar.google.com (Czakoń, 2011). Wstępnego wyszu-

kiwania dokonuje się przy użyciu bibliotek cyfrowych, jednak w celu przeprowadzenia kompletnego przeglądu należy korzystać także z innych źródeł, np. z referencji w znalezionych źródłach pierwotnych, czasopism, materiałów konferencyjnych, internetu oraz kontaktu z ekspertami (odnośnie niepublikowanych jeszcze materiałów) (Bukowska i Kołasiński, 2010). Aby określić wyjściowy zbiór tekstów, stosuje się pojedyncze słowo kluczowe, np. „ADHD” w przypadku poszukiwania prac dotyczących zespołu nadpobudliwości. W kolejnym etapie selekcji dodaje się kolejne słowa kluczowe oraz uzupełnia bazy danych według procedury „kuli śnieżnej” (Czakon, 2011).

Następnie dokonuje się tzw. czyszczenia bazy danych, polegającego na stosowaniu wcześniej opracowanych kryteriów włączania i wyłączenia pozycji. Zaleca się, aby zachować listę wykluczonych publikacji oraz korzystać z pomocy innych badaczy, tzw. recenzentów (Bukowska i Kołasiński, 2010). Zazwyczaj recenzenci najpierw indywidualnie przeglądają wszystkie tytuły/streszczenia, a następnie wspólnie rozstrzygają spory dotyczące włączenia pozycji do puli analizowanych tekstów. Po tych zabiegach otrzymujemy bazę danych, która podlega dalszej analizie. Zanim jednak przeprowadzi się pełną analizę tekstów, dokonuje się weryfikacji poprawności bazy wyselekcjonowanych źródeł poprzez przegląd abstraktów i klasyfikację tekstów do trzech grup: tekstów bezpośrednio dotyczących badanego zagadnienia, częściowo dotyczących badanego zagadnienia lub słabo powiązanych z badanym zagadnieniem (Czakon, 2011). Taka weryfikacja pozwala na dalsze zawężenie opracowanej bazy danych, biorąc pod uwagę kluczowe dla badacza zagadnienia. Na każdym etapie selekcji zachowuje się szczegółowy zapis liczby badań włączonych do przeglądu oraz odrzuconych (w tym dubletów). Dzięki tym zapisom możliwa jest późniejsza weryfikacja i ocena powtarzalności dokonanego przeglądu.

Do tego momentu badacz analizuje jedynie fragmentaryczne części literatury (tytuł, abstrakt, źródło publikacji itp.). Dopiero po tych czynnościach następuje etap analizy pełnych tekstów. Badacz i recenzenci, po wstępnym przejrzaniu pełnych tekstów, dokonują kolejnej weryfikacji bazy danych, także pod kątem jakości. W ten sposób zostaje stworzona baza danych będąca podstawą analizy i syntezy wyników. To podsumowanie wyników powinno być opisowe, ale może zawierać także elementy syntezy ilościowej.

Efekt końcowy to opracowanie raportu lub artykułu oraz jego upowszechnianie. Przeglądy literatury mają zastosowanie jako: 1) części składowe prac doktorskich (i innych form prac akademickich), 2) publikacje naukowe w czasopismach oraz 3) część składowa raportu z finansowanego projektu badawczego (Booth i in., 2012). W upowszechnianiu można zastosować takie środki, jak: konferencje, spotkania informacyjne, seminaria, spotkania publiczne, media, sieci organizacji (Matera i Czapska, 2014).

ZALETY I OGRANICZENIA METODY

Największym atutem systematycznych przeglądów literatury jest możliwość wyodrębnienia najbardziej rzetelnych dowodów naukowych w odpowiedzi na postawione pytanie badawcze. Synteza tak solidnych dowodów przyczynia się do rozwoju wiedzy (Matera i Czapska, 2014). Przeglądy systematyczne nie zawsze jednak zawierają syntezę badań na najwyższym poziomie metodologicznym (Petticrew, Roberts,

2008). Czasem takich badań brakuje w danym obszarze nauki. Wówczas korzyścią z przeprowadzenia przeglądu systematycznego może być pokazanie tego braku i zawiadomienie o ewentualnej potrzebie zdobycia dowodów o wyższej jakości. Kolejną zaletą przeglądów systematycznych jest fakt, że niezależnie od stopnia rzetelności uwzględnionych w nich dowodów empirycznych są one „tak kompletne i reprezentatywne, jak to tylko możliwe” (Matera i Czapska, 2014, s. 24). Stosując systematyczne podejście do badań literatury, autorzy przeglądu rezygnują z kierowania się osobistymi preferencjami, upodobaniami czy uprzedzeniami na jakimkolwiek etapie przeprowadzania przeglądu. Systematyczny przegląd badań jest więc metodą rzetelną, wiarygodną i obiektywną.

Także z punktu widzenia praktyków systematyczny przegląd posiada wiele zalet. Metoda ta służy ulepszaniu rozwiązań i praktyk w danej dziedzinie, wskazuje, jak funkcjonuje wdrożenie danej polityki, programu, techniki lub interwencji i informuje o potencjalnych zyskach i zagrożeniach/szkodach, wskazuje słabe strony dowodów i potrzebę przeprowadzenia nowych badań (Petticrew i Roberts, 2008).

Jak każda metoda, także przegląd systematyczny ma pewne ograniczenia. Przede wszystkim jest żmudnym, czasochłonnym procesem, wymagającym fachowej oceny krytycznej i bardzo dobrej znajomości metodologii badań oraz innych kompetencji ważnych w analizowaniu dowodów (Booth i in., 2012; Matera i Czapska, 2014). Ponadto spory problem podczas tworzenia przeglądu stanowi dostępność badań. Współcześnie istnieje wiele czasopism naukowych i innych periodyków, w których można publikować swoje osiągnięcia. Niestety twórców przeglądu ogranicza zazwyczaj brak znajomości języków obcych. Najczęściej badający poszukują literatury w języku ojczystym i w języku angielskim. W tej sytuacji trudno uogólniać otrzymane wyniki na całą populację, inne interwencje czy też inne konteksty społeczno-instytucjonalne. Dodatkowym ograniczeniem jest także fakt, iż dostępne badania są często słabej jakości, nie zawierają podstawowych informacji niezbędnych do przeprowadzenia przeglądu lub są fragmentaryczne (Matera i Czapska, 2014). Należy zwrócić także uwagę na to, że nie wszystkie badania i analizy zostały opublikowane, wobec czego nie zawsze badający ma szansę dotrzeć do każdego istniejącego źródła. Problemy mogą wiązać się także z konceptualizacją przeglądu. Przegląd systematyczny może nawiązywać do określonej teorii, będącej punktem wyjścia badań zawartych w przeglądzie. Jednak w przypadku łączenia badań opartych na różnych teoriach problematyczna może być interpretacja wyników. Szczególnie trudne jest tworzenie syntezy silnie zróżnicowanych badań, w których są badane różne populacje, różnorodne interwencje czy też uwzględniane są różne sposoby pomiaru efektów (Matera i Czapska, 2014).

Należy również wziąć pod uwagę wpływ stroniczości publikacji oraz innych wewnętrznych i zewnętrznych uwarunkowań obciążających wyniki. Do najbardziej znanych czynników obciążających rezultaty przeglądu należą: stroniczość wyboru badań (np. tylko badania o pozytywnych wynikach) i stroniczość publikacji (np. brak uwzględnienia tzw. szarej literatury, czyli wyników badań niepublikowanych, m.in. prac doktorskich) (Matera i Czapska, 2014). Niestety, odchylenia obciążające wyniki możliwe są na każdym etapie, stąd przyjęte rygory badawcze i wymóg opracowania szczegółowego protokołu/raportu, aby możliwie jak najbardziej zredukować ewentualne zniekształcenia wyników.

PODSUMOWANIE

Systematyczny przegląd literatury to metoda obiektywnego badania piśmiennictwa dostarczająca informacji na temat wybranego zjawiska w szerokim zakresie. Wymaga co prawda wiele wysiłku i czasu, ale jeśli jest rzetelnie przeprowadzony, integruje wyniki badań ważnych z punktu widzenia postawionego pytania badawczego. Dzięki temu czytelnik może otrzymać najpełniejszy obraz danego obszaru wiedzy. Przegląd systematyczny może być użytecznym narzędziem dla naukowców oraz dla decydentów poszukujących odpowiedzi na ważne pytania, w tym na przykład dla lekarzy czy osób zarządzających firmami. Ponieważ korzystanie z metody przeglądu systematycznego ma duże znaczenie w życiu społecznym, ważne jest jej upowszechnianie. Nasz artykuł pełni właśnie taką funkcję, integrując współczesną wiedzę o przeglądach systematycznych. Mamy nadzieję, że pomoże on czytelnikom rozpoznać walory i zastosowania systematycznych przeglądów literatury.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Arksey, H., O'Malley, L. (2005). Scoping studies: Towards a methodological framework. *International Journal of Social Research Methodology*, 8 (1), 19-32.
- [2] Barnett-Page, E., Thomas, J. (2009). Methods for the synthesis of qualitative research: A critical review. *BMC Medical Research Methodology*, 9 (1), 59.
- [3] Boland, C. S. (1998). Parish nursing. Addressing the significance of social support and spirituality for sustained health-promoting behaviors in the elderly. *Journal of Holistic Nursing*, 16 (3), 355-368.
- [4] Booth, A., Sutton, A., Papaioannou, D. (2012). *Systematic approaches to a successful literature review*. Los Angeles: Sage.
- [5] Bukowska, E., Kołasiński, A. (2010). Systematyczny przegląd literatury – szczegółowy opis realizacji. Pobrano z: <http://madeyski.e-informatyka.pl/download/presentations/LaTeXandSLR/SLR.pdf> (dostęp na dzień 27 grudzień 2016 r.)
- [6] Cooper, H. M. (1988). Organizing knowledge syntheses: A taxonomy of literature reviews. *Knowledge in Society*, 1 (1), 104-126.
- [7] Czakon, W. (2011). Metodyka systematycznego przeglądu literatury. *Przegląd Organizacji*, 3, 57-62.
- [8] Dickson, R., Cherry, M. G., Boland, A. (2014). Carrying out a systematic review as a master's thesis. W: A. Boland, M. G. Cherry, R. Dickson (red.), *Doing a systematic review: A student's guide* (ss. 1-17). Los Angeles: Sage.
- [9] Fink, A. (2013). *Conducting research literature reviews: From the Internet to paper*. Los Angeles: SAGE Publications.
- [10] Hammersley, M. (2002). Systematic or unsystematic: Is that the question? Some reflections on the science, art, and politics of reviewing research evidence. *Public Health Evidence Steering Group of the Health Development Agency* Pobrano z: https://www.researchgate.net/profile/Martyn_Hammersley/publication/42798662_Systematic_or_unsystematic_is_that_the_question_Reflections_on_the_science_art_and_politics_of_reviewing_research_evidence/links/53ebb4310cf24f241f13c6dc.pdf (dostęp na dzień 27 grudzień 2016 r.)
- [11] Matera, J., Czapska, J. (2014). *Zarys metody przeglądu systematycznego w naukach społecznych*. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- [12] Mazur, Z., Orłowska, A., (2017). Jak zaplanować i przeprowadzić systematyczny przegląd literatury. *Polskie Forum Psychologiczne*, w druku.
- [13] Olejniczak, K. (2008). *Mechanizmy wykorzystania ewaluacji: studium ewaluacji średniookresowych*. Warszawa: Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych.
- [14] Petticrew, M., Roberts, H. (2008). *Systematic reviews in the social sciences: A practical guide*. Oxford: John Wiley & Sons.
- [15] Webster, J., Watson, R. T. (2002). Analyzing the past to prepare for the future: Writing a literature review. *MIS Quarterly*, 26 (2), 13-23.
- [16] Whittemore, R., Knafk, K. (2005). The integrative review: Updated methodology. *Journal of Advanced Nursing*, 52 (5), 546-553.
- [17] Wright, R. W., Brand, R. A., Dunn, W., Spindler, K. P. (2007). How to write a systematic review. *Clinical Orthopaedics and Related Research*, 455, 23-29.
- [18] Zuryński, Y. (2014). Writing a systematic literature review: Resources for students and trainees. Pobrano z: <http://www.apsu.org.au/assets/Resources/Writing-a-Systematic-Literature-Review.pdf> (dostęp na dzień 27 grudzień 2016 r.)